

Violetta Jaros

Analiza językowa *nominis essendi* w wybranych pismach naukowych Joachima Lelewela

Joachim Lelewel znany jest przede wszystkim jako wybitny historyk, ale niewielu wie, że był on „zdziałcą” oryginalnym także pod względem językowym, szczególnie w zakresie słowotwórstwa, dlatego niniejsze opracowanie stanowi próbę uchwycenia upodobań uczonego dotyczących słowotwórstwa rzeczowników nazywających cechy i pojęcia abstrakcyjne (*nomina essendi*). Materiał językowy zebrany został na podstawie czterotomowego dzieła pt. *Polska wieków średnich czyli Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, będącego zbiorem prac z zakresu polskiego średniowiecza, które Lelewel uporządkował i wydał drukiem w latach 1847–1855¹. Ocena językowa poszczególnych formacji słowotwórczych występujących u Lelewela możliwa była przy wykorzystaniu materiału porównawczego z XVIII i XIX wieku. Podstawę stanowią tu słowniki języka polskiego Lindego (L) i *Słownik warszawski*² (SW) oraz monografie językowe innych pisarzy, zarówno osiemnastowiecznych, takich jak: Bohomolec, Karpiński, Książnin, Jabłonowski, Beniśławska, Staszic, jak i współczesnych Lelewelowi twórców dziewiętnastowiecznych, a więc Chodźki, Syrokomli, Słowackiego, Jeża, filomatów i filaretów³.

¹ Por. t. I Poznań 1855, t. II Poznań 1847, t. III Poznań 1851, t. IV Poznań 1851.

² Por. S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1807–1814; *Słownik języka polskiego*, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwieckiego, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.

³ J. Węgier, *Język Franciszka Bohomolca*, Poznań 1972; K. Kwaśniewska-Mżyk, *Język Franciszka Karpińskiego*, Warszawa–Wrocław 1979; J. Brzeziński, *Język Franciszka Dionizego Książnina*, Zielona Góra 1975; J. Zieniukowa, *Z dziejów polszczyzny literackiej w XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968; T. Brajerski, *O języku „Pieśni” Konstancji Beniśławskiej*, Lublin 1961; S. Szober, *O języku Stanisława Staszica*, [w:] S. Szober,

Materiał uporządkowany został ze względu na poszczególne formanty. Obok każdej nazwy podawana jest jej lokalizacja w tekście (cyfra rzymska oznacza numer tomu, zaś cyfra arabska odpowiednią stronę), znaczenie (nie podaję znaczenia, gdy jest ono oczywiste) i uwagi o występowaniu lub niewystępowaniu formacji w słownikach i wyżej wymienionych monografiach.

Ze względu na objętość pracy i charakter publikacji egzemplifikacja materiału ograniczona została do niezbędnych przykładów, szczególnie zwrócono uwagę na wyrazy, które słowniki oznaczają kwalifikatorem rzadki (rzad.), staropolski (stp.), gwarowy (gw.), a cytaty podawane są jedynie wtedy (z zachowaniem pisowni tekstu), gdy słowniki nie notują formy lub znaczenia, w jakich wyraz występuje u Lelewela, albo w przypadku, gdy SW przytacza przykłady tylko z Lelewela (cyt. – cytuje).

Ustalenie upodobań Lelewela w zakresie rzeczowników nazywających pojęcia abstrakcyjne nie jest zadaniem trudnym – o produktywności poszczególnych typów informują zestawienia liczbowe. O wiele bardziej złożonym i problematycznym jest wskazanie formacji, które mogą być jego autorstwa. Wynika to z faktu, że słownik Lindego nie notuje wielu form, a to przecież nie musi oznaczać, że dany leksem nie występował w żywej polszczyźnie mówionej. W przypadku *Słownika warszawskiego* co prawda niektóre hasła posiadają dokumentację z Lelewela, ale i to kryterium również może się okazać zawodne. Dla takich formacji J. Trypućko rezerwuje termin *indywidualizm*⁴, zaś M. Nowotny-Szymbistowa omawiając zasób leksyki u Witkiewicza zamiast pojęcia neologizm stosuje określenie *osobliwość leksykalna*⁵. Na podobne utrudnienia w ustalaniu form o charakterze neologizmów wskazywała także T. Skubalanka⁶, a z badaczy języka Lelewela S. Urbańczyk i T. Lewaszkiewicz⁷. Dlatego zebrane leksemy o charakterze neologizmów pdałam dalszej weryfikacji, szukając potwierdzenia ich występowania w *Słowniku wileńskim*⁸ i *Słowniku języka polskiego*⁹ pod red. W. Doroszewskiego. Poza tym w przypadku analizowanych pism pojawiają się dodatkowe trudności w interpretacji zjawisk słowotwórczych w związku z nie-

---

Wybór pism, Warszawa 1959, s. 98–168; H. Turska, *Język Jana Chodźki*, Wilno 1930; J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza)*, t. 2, Uppsala 1957; A. Boleski, *Słownictwo Juliusza Słowackiego (1825 – 1849)*, Łódź 1956; W. Doroszewski, *Język Teodora Tomasa Jeża (Zygmunta Miłkowskiego)*, Warszawa 1949; Z. Kawyn-Kurzowa, *Język filomatów i filaretów. Słowotwórstwo i słownictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963. Dodatkowo zebrany materiał porównałam z opracowaniem T. Skubalanki, *Neologizmy w poezji romantycznej*, Toruń 1962.

⁴ Por. J. Trypućko, op. cit., s. 272.

⁵ Por. M. Nowotny-Szymbistowa, *Osobliwości leksykalne w języku Stanisława Witkiewicza*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973, s. 6, 9.

⁶ Por. T. Skubalanka, op. cit., s. 42.

⁷ Por. S. Urbańczyk, *Uwagi o polszczyźnie prac Joachima Lelewela*, „Język Polski” 1983, LXIII, s. 173, 176; T. Lewaszkiewicz, *Osobliwości leksykalne w języku Joachima Lelewela*, *Slavia Occidentalis*, t. 33, Warszawa 1976.

⁸ Por. *Słownik języka polskiego*, wydany przez M. Orgelbranda, t. 1–2, Wilno 1861.

⁹ Por. *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I–XI, Warszawa 1958.

dbałą pisownią autora, ale mimo tych obiektywnych trudności warto przyjrzeć się bliżej językowi *Polski wieków średnich*.

A oto przegląd wyekscerpowanych formacji rzeczownikowych należących do kategorii *nomina essendi*:

Przyrostek *-izna//-yzna* tworzy derywaty o skomplikowanej strukturze semantycznej. Jak zauważa R. Grzegorzyczkowa¹⁰ większość z nich ma w stosunku do swoich podstaw zmienione znaczenie. Formacje tego typu często zawierają jeszcze inne elementy znaczeniowe. Formant *-izna//-yzna* pojawił się u Lelewela przede wszystkim jako wykładnik rzeczowników odprzymiotnikowych nazywających cechy abstrakcyjne. Dużą grupę stanowią tu określenia motywowane nazwami terytoriów oznaczające ogół cech właściwych kulturze danego terytorium, szczególnie wyspecjalizowane są tu nazwy języków: **cudzoziemszczyzna** IV 147 L, SW, u Chodźki cudzoziemszczyzna; **czeszczyzna** IV 445 L, SW; **greczyzna** IV 429 L, SW, filomaci; **niemczyzna** IV 93 L, SW, filomaci; **polszczyzna** I 244 L, SW; **ruszczyzna** IV 282 L, SW; **Sławiańszczyzna** II 10 L podaje sławiańszczyzna, SW sławiańszczyzna // sławiańszczyzna, jest u Syrokomli; **włoszczyzna** IV 207 L, SW. Analizowane derywaty mają znaczenie nie tylko `język`, ale `moda, kultura, zwyczaje danego kraju lub regionu`. Z innych rzeczowników mających charakter abstrakcyjny wymienić należy: **plaszczyzna** II 4 `płaski grunt` L, SW; **pstroczizna** III 283 `rzecz pstra` L nie notuje, SW; **siwizna** IV 252 `siwy włos` L, SW; **trucizna** II 79 L, SW. Na pograniczu nazw abstrakcyjnych i nazw czynności znajduje się określenie **zgnilizna** IV 396 `zgniecie` L, SW; zaś na pograniczu nazw miejscowych i abstrakcyjnych rzeczownik **ojczyzna** I 20 `ziemia ojczysta` L, SW. Z wymienionych tu 14 derywatów rzeczownik *pstroczizna* powstał przy użyciu rozszerzonego sufiksu *-oczizna*, zaś formacja *trucizna* jest derywowana od podstawy czasownikowej. Jak widać prezentowany materiał poświadczony jest w całości przez słowniki L i SW.

Przyrostek *-izm*¹¹ pojawił się w 3 rzeczownikach abstrakcyjnych obcego pochodzenia: **braminizm** IV 400 `religia bramińska`; **buddizm** IV 400 `wyznanie religijne hinduskie`; **monarchizm** IV 12 `system jednolądzstwa`. Wszystkie określenia zaliczyć można do terminologii z zakresu filozofii i historii. Jak wykazała analiza leksykalna formacje te pojawiają się dopiero w *Słowniku wileńskim* i SW, natomiast brak ich u L.

Formant *-ość* niemal regularnie tworzy *nomina essendi* od podstaw przymiotnikowych i imiesłowowych, a oto przykłady: **akuratność** III 232 L, SW; **arbitralność** III 34 L nie notuje, SW; **autentyczność** II 261 L, SW; **baczność** II 9 `uwaga` L, SW jako rzad. *Zwrócić należy baczną na powszechne pojęcie chrześcijaństwa, jedności kościoła...; bajeczność* I 9 L, SW; **bałamutność** I 208 L, SW;

¹⁰ Por. R. Grzegorzyczkowa, *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, wyd. 6, Warszawa 1984, s. 37, por. też R. Grzegorzyczkowa, J. Puzynina, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1979, s. 242–245.

¹¹ O funkcjonowaniu derywatów z sufiksem *-izm* w polszczyźnie pisze R. Grzegorzyczkowa, op. cit., s. 36–37.

bezdenność I 437 L, SW; **bezpotomność** I 256 L i SW nie notują *Herbutowy text o bezpotomności Leszka niewie.*; **biegłość** IV 93 L, SW; **bliskość** IV 41 L, SW, Bohomolec; **błogość** IV 274 L, SW; **bogobojność** I 401 L, SW; **brzękliwość**¹² II 260 L tylko brzękliwy, SW cyt. Lelewela *...zatrzymała się jedynie [treść kroniki] w wzwiklanności i zwykłej sobie brzękliwości...*; **bytność** II 315 L, SW, Syrokomla; **cudowność** IV 494 L nie notuje, SW; **czerstwość** IV 208 L, SW; **czołobitność** II 53 L, SW; **czulość** IV 157 L, SW; **czynność** IV 15 L, SW, filomaci; **czystość** II 5 L, SW; **dawność** III 57 L, SW; **dotrwałość** IV 250 `wytrwałość` L i SW nie notują *On sam [Łokietek], tą siłą naród natchnął, swoją go żywił dotrwałością...*; **dowolność** IV 126 L podaje tylko dowolny, SW; **drażliwość** II 438 L, SW; **dwójistość** I 396 L podaje tylko, SW; **dwupłciowość** I 402 L tylko dwupłciowy, SW; **dwuznaczność** I 44 L, SW; **dynastyczność** IV 225 L nie podaje, SW; **dzielność** II 4 L, SW, Benisławska; **dziwaczność** II 4 L, SW; **gardłowość** II 361 `artykulacja gardłowa` L i SW nie notują *...w wymawianiu jigrają (...) syk, gardłowość, przychuchy, spółgłosek przekładnie.*; **głębokość** II 5 L, SW; **gminowładność** III 10 L i SW nie notują *Skład słowiańszczyzny (...) jej gminowładność, i że tak powiem wieśniaczność, są dość powszechnie znajome...*; **gminność** III 15 L, SW cyt. Lelewela *Nie brakowało w rodzie Słowiańskim i w państwie Polskim wyobrażeń, sama gminność tak powszechna, oraz czysto od Bolesława wielkiego pojmwana myśl o państwie (...) dostatecznie o tem przeświadczają.*; **godność** II 7 L, SW; **gospodarność** L, SW; **gościnnność** II 367 L, SW, Syrokomla; **grubość** IV 147 L, SW; **gwałtowność** II 231 L, SW; **jednakość** III 10 L, SW; **jednostajność** III 10 L, SW cyt. min. Lelewela; **jedność** II 10 L, SW; **jędrność** II 38 L, SW; **jilość** II 112 L, SW; **jistność** I 394 `istnienie` L, SW, Karpiński, Bohomolec, Książnin, Słowacki; **karność** IV 166 L, SW; **krewkość** IV 4 L, SW, Karpiński, Benisławska; **krótkość** I 138 L, SW; **krzywość** I 369 L, SW; **książęcość** II 324 L nie notuje, SW; **kwiecistość** II 347 L, SW; **legalność** IV 36 L nie notuje, SW; **lenność** III 8 L, SW, Syrokomla; **lepszność** I 16 L, SW; **letność** III 228 `pełnoletność` L, SW jako stp.; **lubość** I 176 L, SW, Książnin; **ludzkość** III 30 `uprzejmość` L, SW, Bohomolec; **łatwowierność** I 434 L, SW; **macierzystość** IV 444 L i SW nie notują, u Chodźki `spadek po matce` *...[język polski] więcej był narażony na odmiany, na odstrychnienie się od macierzystości sławiańskiej...*; **małoletność** III 53 L, SW; **mokrość** I 241 L, SW; **możebność** IV 99 L nie notuje, SW; **możność** IV 142 L, SW; **nagłość** I 179 L, SW; **namiętność** II 216 L, SW; **naoczność** I 12 L i SW nie notują *...niewypadało szkalować dziejopisów sobie jinaczej nieznanym, jedno tylko z naoczności.*; **narodowość** II 45 L, SW; **naukowość** II 359 L tylko naukowy, SW, filomaci; **niebaczność** II 338 L, SW; **niebiegłość** IV 291 L i SW nie notują *Ta rozmajitość, wynikać też może niekiedy z niebiegłości w piśmie ruskim rzeźbiarza ...*; **niebytność** I 5 L, SW; **nieczesność** I 72 `anachro-

¹² Podkreślam te wyrazy, które T. Lewaszkiwicz zaliczył do osobliwości leksykalnych Lelewela. Dodam tylko, że część formacji zebrał autor, korzystając z dokumentacji haseł *Słownika języka polskiego* W. Doroszewskiego.

nizm` L podaje tylko nieczesny, SW cyt. Lelewela *Te tak liczne nieczesności, powodowały do niemania, że Bogułał annałów niepisał, tylko Baszko.*; **nieczynność** IV 250 L nie notuje, SW, Bohomolec, Karpiński, Książnin; **niedbłość** III 228 L, SW; **niedogodność** IV 20 L, SW; **niedoskładność** III 217 L i SW nie notują *Do tych jeszcze liczę statut Piotrowski, część niejaka wiślickiego stanowiący, który był z niemalemi niedoskładnościami, roku 1820, w pamiętniku warszawskim drukiem ogłoszony.*; **nieforemność** IV 295 L, SW; **niegładkość** IV 319 L i SW podają tylko *gładkość Te podwoje gnieźnieńskie mogą jednak liczyć się do najpiękniejszych: a jeśli mają wadę w eksekucji, szorstkości, niegładkości (...) wątpię aby w owym XII wieku co równego znalazły.*; **niejednostajność** III 211 L tylko *jednostajność*, SW cyt. Lelewela *Ztąd textów niejednostajność i artykułów niezgodność...*; **niekanoniczność** IV 40 L nie notuje, SW podaje tylko niekanoniczny *W zwykłych pojedynczych małżeństwach, długo bardzo niekanoniczność koniecznie trwać musiała w całej ludzkości...*; **nieładność** I 194 L, SW; **niemożność** II 4 L tylko *niemożny*, SW; **niepilność** I 400 L i SW nie notują *Z tak wyrażanych nazwisk, przez niepilność pisarzy, niemających dostatecznie wskazanego położenia swego...*; **niepłodność** II 14 L tylko *plodność*, SW; **niepodległość** II 9 L, SW, Karpiński, Jeż; **niepomysłność** II 13 L tylko *pomysłność*, SW; **nieprzezorność** IV 348 L tylko *przezorność*, SW cyt. Lelewela *Nieprzezorność Sławian zrzędziła, że z jich mennic lepsza wychodziła moneta, niż cesarska...*; **nieprzyjemność** II 113 L tylko *przyjemność*, SW; **nieroztropność** II 225 L tylko *roztropność*, SW; **niesworność** IV 21 L tylko *sworność*, SW; **nieszukowność** III 231 L, SW; **niewiadomość** `nie-wiedza` L, SW, Karpiński, Bohomolec, Książnin, Beniśławska, Syrokomla, filomaci; **niewolność** I 268 L tylko *niewolny*, SW; **niezdolność** IV 229 L tylko *zdolność*, SW; **nowotność** IV 116 L nie notuje, SW, Bohomolec; **obecność** II 5 L, SW; **obliczność** I 252 `oblicze` L, SW; **obrazowość** IV 264 L tylko *obrazowy*, SW; **ociężałość** I 128 L, SW; **odrzeczność** II 331 L i SW nie notują *...ciąg napisu grobowego Bolesława (...) usnuty w płataninie przewrotnych wyobrażeń, a dziwnych odrzeczności...*; **odwieczność** IV 147 L, SW; **okwitość** II 135 L, SW jako rzad.; **opękałość** II 57 `pękałość` L nie notuje, SW jako rzad. cyt. Lelewela *Żeleziec jej koło opękałości swej miał na wszystkie strony okienka...*; **oszerność** (może ob-szerność?) III 215 L i SW nie notują *W druku i w rękopismach mamy liczne stat-utów, tak nazwanych wiślickie kopie (...) w całej oszerności lub skróceniu, całkiem lub ułamkowo powtarzane.*; **otrętwiałość** IV 286 L, SW podają *otrętwiałość*, SW jako rzad.; **pełnoletność** III 57 L, SW; **podległość** II 7 L, SW cyt. min. Lelewela, jest u Karpińskiego i Syrokomli; **pogrubiłość** IV 147 L i SW nie notują *W cale się to [wyraz grzywna] niewyrodziło z grubej: grób, gruba, wyobrażają objętość wewnętrzną, wydrążoną, wygrzebaną pod ziemią pod skorupą, objętość wydętą, choć takowa zrodziła wyraz grubość, pogrubiłość.*; **pomysłność** III 319 L, SW; **przewlekłość** 307 L, SW; **przewrotność** II 139 L, SW; **przezorność** II 236 L, SW; **przychylność** IV 244 L, SW; **przykrość** II 113 L, SW; **przynależność** II 383 L, SW, Syrokomla; **przyszłość** II 58 L, SW; **retoryczność** II 358 L podaje tylko *retoryczny*, SW; **publiczność** II 69 L, SW; **rozmajitość** I 18 L, SW; **rozsypaność**

II XI L i SW nie notują **...rozsypaność Sławian** (tytuł rozdziału)...; **rozwiezłość** II 281 L i SW podają rozwiązłość // rozwieżzłość, u Chodźki rozwieżzłość **...roz-wiezłość wytepićby wypadalo...**; **rozwlekłość** III 327 L, SW; **roztropność** IV 444 L, SW, Bohomolec; **równość** IV 6 L, SW; **ruchomość** IV 216 L, SW; **rzadkość** IV 66 L, SW; **rzutkość** IV 99 L podaje tylko rzutki, SW; **sentencjonalność** I 85 L nie notuje, SW; **spółność** IV 186 L, SW; **sprawiedliwość** III 68 L, SW; **spreczność** I 271 L i SW tylko podają sprzecznność *Gdyby tu Nestor rzeczywiście popadł w spreczność z sobą...*; **sprężystość** II 268 L, SW; **sprzecznomówność** I 274 L nie notuje, SW jako rzad. *...niema w sobie żadnych sprzecznomówności, ani opisu dziwnego [text Dzierzwy].*; **srogość** II 281 L, SW, Benisławska; **staranność** III 259 L, SW; **starożytność** IV 274 L, SW cyt. Lelewela *Łęk taki był wymyślony w dość głębokiej starożytności...*; **subtelność** L, SW; **swoczesność** I 188 L i SW nie notują *Byłby odrodnym synem czasów owych, gdyby w pismach swoich niepołożył swoczesności znamienia...*; **szczerłość** I 79 L, SW; **szorstkość** IV 319 L, SW; **to-warzyskość** II 5 `społeczność` L podaje inne znaczenie, SW cyt. Lelewela *...w różnorodnym publicznego i prywatnego, owych czasów towarzyskości opatrywaniu...*; **tożsamość** II 91 L podaje tosamność, SW cyt. min. Lelewela *Co się dotyczy hierarchji, chociaż we wszystkim muszą być większe niż w czymkolwiek podobieństwa i tożsamości, wszakże różnice są jasne.*; **trojistość** I 430 L tylko troisty, SW; **trudność** I 178 L, SW; **uciążliwość** IV 119 L, SW, Bohomolec; **wielosłowność** III 270 L tylko wielosłowny, SW; **wieśniaczość** III 10 L nie notuje, SW; **własność** III 260 L, SW; **włostość** IV 28 L i SW nie notują, w SW stp. włostość `własność` [*śludzy niewolni i służebnice*] *ku włostości się wracają...*; **wojskowość** II 309 L, SW, filomaci; **wolność** II 20 L, SW; **wspaniałość** II 32 L, SW, Bohomolec; **współność** IV 225 L, SW; **współbrzemienność** II 220 L i SW nie notują *...wracałem do tej współbrzemienności kroniki kadłubkowej...*; **współczesność** II 223 L nie notuje, SW; **wstrzemięźliwość** IV 43 L, SW; **wszechmocność**¹³ II 260 L, SW; **wybujałość** II 270 L podaje tylko wybujały, SW cyt. Lelewela; **wymagalność** IV 70 L nie notuje, SW; **wymierność** IV 286 L, SW; **wynikłość** IV 128 L, SW, Jeź; **wyniosłość** II 90 L, SW; **wyszukawość** II 328 L i SW nie notują *Przepuszczając wyrażeniom w tytułach Bolesława, że był królem, Sławian i Gotów (Prusaków i Polaków) w uczonej wyszukawości dziwnym a tak bardzo stro-niącym od prostoty ...*; **wzdętość** II 136 L, SW; **wziętość** I 119 L, SW; **wzwikłanność** II 260 L i SW *...zatrzymała się jedynie w wzwikłanności i zwykłej sobie brzękliwości...*; **zaciekłość** IV 325 L, SW; **zaciętość** II 4 L, SW; **zakonność** II 337 L, SW, Karpiński; **zaległość** II 108 L, SW; **zależność** II 24 L, SW; **zdatność** IV 264 L, SW, Bohomolec; **zdolność** II 52 L, SW; **zdrobniałość** I 98 L nie notuje, SW; **zdrożność** IV 305 L, SW; **zupełność** IV 18 L, SW; **zwierzchność** II 53 `władza` L, SW, Bohomolec, Jabłonowski, u filomatów `powierzchność`;

¹³ T. Skubalanka wymienia kilkadziesiąt formacji z *wszech-* wśród neologizmów złożonych. por. też, op. cit., s. 216-218.

zwięzłość IV 125 L, SW; **żarliwość** II 13 L, SW; **żywotność** II 12 L, SW; **żyźność** IV 4 L, SW.

Formant *-ość* od czasów najdawniejszych tworzył kategoriale nazwy cech abstrakcyjnych. Podstawę stanowiły przymiotniki i imiesłowy przymiotnikowe. Przedstawione formacje na *-ość* obejmują 322 derywaty, co dowodzi ogromnej popularności tego formantu nie tylko w XVI w.¹⁴, ale także w pierwszej połowie wieku XIX. Niemniejszą popularnością cieszył się suf. *-ość* w XVIII w., o czym świadczą monografie F. Karpińskiego¹⁵, F. Bohomolca¹⁶ czy F. Książni-
na¹⁷. Wśród wyrazów powszechnych w XVIII w. i pierwszej połowie XIX – spotykamy je w słownikach L i SW – za archaizmy uznać należy *letność, obliczność, okwitość, osiadłość, włost(n)ość, zakonność*. Kilkunastu form słowniki nie notują. Można wśród nich wymienić następujące formacje: *gardłowość, gminowładność, niedoskładność, odrzecznost, pogrubiałość, rozsypaność, swoczesność, współbrzemienność, wyszukawość, zwyklanność*; rzeczownik *nieczesność* występuje tylko w SW, oczywiście zilustrowany cytatem z Lelewela. Natomiast leksem *bezpotomność, dotrwałość, macierzystość, naoczność, niejednostajność, niekanoniczność, niepilność*, rejestruje jedynie SJP Dor., opatrując najczęściej cytata-
tami z Lelewela. Swil i SJP Dor. odnotowują formacje *niebiegłość i nieładkość*, zaś SW i SJP Dor. podają rzeczowniki *brzękliwość, gminność, niejednostajność, nieprzezorność i opiekłość* – wykorzystując materiał egzemplifikacyjny z dzieł uczonego. Swil i SJP Dor. nie odnotowują formacji *nieczesność*, potwierdzonej tylko przez SW. Wreszcie określenia *oszerność, rozwiezłość, spreczność* przypisać należy chyba niedbałości w zakresie zasad pisowni.

J. Lelewel, podobnie jak Staszic¹⁸, wykorzystuje przyrostek *-ota*¹⁹ do tworzenia dwu kategorii rzeczownikowych. Przede wszystkim są to derywaty oznaczające właściwości: **całkota** IV 113 `całość` L i SW nie notują *Z takich całkot, do zbioru nowszego, wrywane były artykuły...*; **ciasnota** II 107 `ciasność` L, SW; **ciemnota** III 30 `brak oświaty` L, SW, u Benisławskiej, Książni-
na, Karpińskiego i filomatów²⁰ `ciemność`, Słowacki; **gminnota** IV 77 `gminność` L i SW nie notują *Gminnoty sądów sielskich, niespodziewam się aby kto zaprzeczył*; **gołota** IV 32 `człowiek nieosiadły, nie posiadający majątku ziemskiego` L, SW jako stp., u Książni-
na i Karpińskiego `ludzie biedni`, u Benisławskiej `gołość`; **jednota** II 370 `jedność` L, SW; **szczodrota** IV 14 `hojna dobroczynność, szczodroblowość`

¹⁴ Por. E. Mróz-Ostrowska, *Formacje z przyrostkiem -ość w strukturze języka XVI w.*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. III, cz. II, Warszawa 1962, s. 462.

¹⁵ Por. K. Kwaśniewska-Mżyk, op. cit., s. 40–43.

¹⁶ Por. J. Węgier, op. cit., s. 33–40.

¹⁷ Por. J. Brzeziński, *Język F. Książni-
na*, s. 131–138.

¹⁸ S. Szober, op. cit., s. 118.

¹⁹ Na temat derywatów z sufiksem *-ota* piszą R. Grzegorzczkova, J. Puzynina, op. cit., s. 295–296.

²⁰ Według J. Trypućki można tu mówić o wpływach białoruskich (op. cit., s. 256), zaś Z. Kawyn-Kurzowa wskazuje na wpływy ruskie (op. cit., s. 63).

L, SW, Książnin, Benisławska, Słowacki; **ślepotą** IV 512 `niewidomość` L, SW, Benisławska, Jabłonowski.

Większość z tych wyrazów znana jest polszczyźnie od XVI w., a nawet z okresu staropolskiego.²¹ Spośród 9 zebranych formacji należących do *nominis essendi* tylko dwie – *calcota* i *gminnota* - nie mają potwierdzenia w monografiach językowych wymienionych na wstępie pisarzy i żadnym ze słowników.

Przyrostek –*stwo*//–*ctwo* (i rozszerzone –*aństwo*, –*eństwo*, –*ostwo*, –*owstwo*) był bardzo popularny nie tylko w XVIII w., na co wskazują opracowania S. Szobera, J. Węgier²², ale także w pierwszej połowie XIX w. W języku Lelewela pojawia się on w trzech właściwych mu kategoriach słotwórczych. Najliczniejszą grupę stanowią rzeczowniki, w których formant jest wykładnikiem abstrakcyjności: **annalisostwo** I 123 `sztuka pisania annałów` L nie notuje, SW jako rzad. cyt. Lelewela [*Dzirzwa*]...*dokłada lata, co nie było zwyczajem kronikarskim, przez to kronikarstwo spaja z annalisostwem.*; **barbarzyństwo** II 57 `dzikość` L, SW; **baroństwo** III 307 `tytuł barona` L i SW nie notują *Ta niestacność baroństwa wyrażen podejrzliwym go czyni.*; **bezeczeństwo** IV 421 `bezecność` L i SW nie notują *Gromił o to papież, wzywając wyższe duchowieństwo, aby temu bezeczeństwu koniec położyło...*; **biskupstwo** II 11 `1. godność biskupa; 2. posiadłość` L, SW; **bo-gactwo** II 28 `zamożność` L, SW, Benisławska, Jabłonowski, u Chodźki bogactwo; **bóstwo** II 7 `bożek pogański` L, SW; **braterstwo** II 34 `braterskość` L, SW; **chlubniostwo** II 128 `chlubność` L i SW nie notują *Jest to przekład, gdzie myśli i życzenia chełpliwego chlubniostwa zwycięstwa swojaków z wiatrem roznoszą...*; **cesarstwo** II 10 `1. godność; 2. państwo` L, SW; **chorążstwo** IV 17 `godność chorążego` L i SW notują tylko w znaczeniu małżeństwo [*Masław*] *chorążstwa prowincji dosięgł...*; **chrześcijaństwo** II 6 `wiera chrześcijańska` L, SW, Syrokomla, Chodźko; **dannictwo** II 3 `zależność`, poddaństwo` L, SW; **dobrodruśstwo** IV 234 `pochop, poędliwość, zapalczywość` L nie notuje, SW podaje dobrodruśstwo//dobrodrużstwo jako stp.; **dostojeństwo** IV 10 `znaczny urząd, godność` L, SW; **drukarstwo** IV 458 `sztuka drukarska` L, SW; **dukostwo** II 48 `księstwo` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *...wszędzie ich Niemcy tylko dukami raczą i czescy kronikarze samego tylko dukostwa udzielają...*; **dziejarstwo** IV 481 `dziejopisarstwo` L i SW nie notują *Użytecznym być niekiedy może dla kontroli poprzednich dziejarstwa pomników, jak w tym razie oto.*; **dziwactwo** IV 409 `dziwaczność` L, SW; **gadulstwo** II 135 `gadatliwość` L, SW; **głównictwo** IV 234 SW nie notuje, L podaje: *głównik `kryminalista, mężobójca`, główczyzna `grzywna za zabitego chłopca` *Homicidium*, *głównictwo*, *mężobójstwo**; **gminnictwo** IV 225 `gminność` L i SW nie notuje *...właśnie brak spadków, a gminnictwo wzbraniające wynoszenia się plemienników, uprzętały powody do zawiązania się osobistości plemienniczej (dynastyczności).*; **jemstwo** IV 79 L i SW nie notują *Z takiego porządku sądowego, wynikały rozmajite opłaty sądowe; pogonne, krwawe (...)*

²¹ Por. rozważania E. Mróz-Ostrowskiej, op. cit.

²² Por. S. Szober, op. cit., s.117–118; J. Węgier, op. cit., s. 48–51.

a na koniec ciąży, winy, **jemstwa**, dzieckowania...; **jestestwo** IV 319 `istota` L, SW, Słowacki; **kalectwo** IV 349 `ułomność` L, SW, Jabłonowski; **kanclerstwo** IV 443 `urząd i władza kanclerza` L, SW; **kardinalstwo** IV 443 `godność kardynała` L, SW; **kłamstwo** II 43 `zmyślenie` L, SW; **kosterswo** III 284 `szulerstwo` L, SW; **kronikarstwo** I 123 `pisanie kronik` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Wszakże do zdarzeń, których opisanie z nich przepisywał, dokłada lata, co nie było zwyczajem kronikarskim, przez co kronikarstwo spaja niejako z annalistostwem.*; **królestwo** II 4 `państwo rządzone przez króla` L, SW, Benisławska, Syrokomla; **kumostwo** II 41 `powinowactwo` L, SW; **malkontenctwo** II 284 `niezadowolenie` L nie notuje, SW jako rzad. cyt. Lelewela *Dość na ten raz, że wyjaśnia jakie mogły być zatargi, malkontenctwa.*; **małżeństwo** II 107 `prawny związek kobiety i mężczyzny` L, SW, u Syrokomli małżeństwo; **margrabstwo** II 161 `posiadłość margrabiego` L, SW; **mennicarstwo** IV 345 `sztuka bicia pieniędzy` L, SW jako stp.; **milesostwo** IV 167 L i SW nie notują *Z tego rozpatrywania się, wypadło (...) potrącić to com przed Łokietkiem o wywodzie wnet zarzuconego milesostwa czyli ślachectwa krotko nadmienil.*; **mnichostwo** II 327 `stan zakonny` L, SW; **mocarstwo** II 116 `kraj potężny` L, SW; **naczelnictwo** II 33 `dowództwo` L, SW, Syrokomla, filomaci; **nałożnictwo** IV 58 `konkubinat` L, SW; **napaśnictwo** III 102 `napastliwość` L i SW nie notują, u filomatów `napastowanie` [*Władysław Łokietek*] *zapobiegał by woźny swego obowiązku w tej mierze nie nadużywał, sądy zaś od napaśnictwa stron bezpieczne były.*; **nauczycielstwo** IV 414 `stan nauczycielski` L, SW; **nicerstwo** I 355 `przen. marność` L, SW; **niedołęstwo** III 86 // **niedołęztwo** `niedołężność` L, SW; **nieholdownictwo** II 3 L i SW nie notują; **niemowlęctwo** III 17 `wiek niemowlęcy` L, SW; **niepiśmiennictwo** III 339 L i SW nie notują *Dawne w prawie i w sądach niepiśmiennictwo, utrzymywało się.*; **niepodobieństwo** IV 397 `brak podobieństwa` L, SW; **nieukostwo** IV 93 `brak nauki` L i SW podają tylko nieuctwo *Może tedy moje nieukostwo zuchwałe, ułatwiło rozbijać ciemnice dziejarskie manowców i dróg.*; **papiestwo** II 66 `godność papieża` L, SW; **pasterstwo** IV 284 `stan pasterza` L, SW; **pieniactwo** III 285 `duch pieniacki` L, SW; **pierwszeństwo** IV 366 `prym` L, SW, Benisławska, u Syrokomli pierszeństwo; **piśmiennictwo** II 522 `ogół utworów pisarskich` L, SW, u Syrokomli pismiennictwo//piśmiennictwo; **plemiennictwo** IV 217 L i SW nie notują *...wyraz ten wystąpił wtedy, gdy haereditas rozciągnęła się do stryjecznego plemiennictwa.*; **podczasostwo** II 298 `urząd podczaszego` L podaje tylko podczastwo, SW cyt. Lelewela *...nie dostarczają przykładu, jakoby rusticus albo originarius, wojewodziństwa lub podczaszostwa dopiął.*; **poddaństwo** II 200 `położenie poddanego` L, SW, Bohomolec, u filomatów `poddani`; **podobieństwo** II 3 `podobność` L, SW, filomaci, u Syrokomli podobienstwo; **pogaństwo** II 153 `wiera pogańska` L, SW; **pokrewieństwo** IV 34 `związek krwi` L, SW, Bohomolec; **powiernictwo** `misja, rola powiernika` IV 57 L, SW; **powodnictwo** I 49 `kierownictwo` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Nikt tu nie może tego kierunku (...) odnosić do powodnictwa, do cnót i kontemplacji w życiu duchowym.*; **prawdopodobieństwo** IV 491 `podobieństwo do prawdy` L, SW; **prawnictwo** III 83

`sądownictwo` L, SW; **probostwo** IV 29 `posada proboszcza` L, SW, u Chodźki i Syrokomli probóstwo; **przełożęństwo** IV 459 `zwierzchność` L, SW, Bohomolec; **pustactwo** I 171 `pustota` L nie notuje, SW, Syrokomla; **rękojemstwo** III 107 `rękojmia` L, SW; **rocznikarstwo** IV 476 `zajęcie rocznikarza` L nie notuje, SW; **rolnictwo** III 16 `zajęcie rolnika` L, SW; **rycerstwo** II 41 `rzemiosło rycerskie` L, SW; **rzeźbiaństwo** IV 267 `sztuka rzeźbiarska` L i SW notują tylko rzeźbiarstwo *...a dla jich ulania, wyciosania, niesprowadzano majstrów rzeźbiaństwa....*; **sampierstwo** IV 225 L i SW nie notują *...wszakże czyn męski raczej usługiwał gdy sampierstwo niewieście było otwarte.*; **sądownictwo** II 300 L, SW; **sennictwo** `senne zwidy` IV 420 L i SW nie notują *...upędzając się za dziwami i sennictwem.*; **sołtystwo** III 281 `urząd sołtysa` L, SW jako rzad.; **stryjeństwo** IV 223 `pokrewieństwo stryjeczne` L i SW podają stryjowstwo *W rodzeństwie swych rodziców w braci ojców mają stryjeństwo...*; **synowstwo** IV 491 L, SW; **trefniostwo** I 176 L nie notuje, SW; **ubóstwo** II 75 `bieda` L, SW; **utrącjuszostwo** III 90 `rozrzutność` L, SW; **województwo** II 298 `urząd wojewody` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Dzieje nie dostarczają przykładu, iżby rusticus (...) wojewodźstwa (...) dopiął.*; **woleństwo** IV 28 `wola` L nie notuje, SW jako stp.; **wspólnictwo** II 284 `wspólność` L nie notuje, SW; **zakonnictwo** IV 466 `stan zakonnika` L, SW; **zdziwactwo** IV `dziwactwo` L i SW nie notują *...zdziwactwo, gwałtem się prawda na wierzch wydziera...*; **ziemstwo** II 459 `sąd ziemski` L, SW; **złodziejstwo** III 32 `rzemiosło złodzieja` L, SW; **zuchwalstwo** IV 375 `czyn odznaczający się zuchwałością` L, SW; **zwierzchnictwo** II 154 `władza zwierzchnia` L, SW, Syrokomla.

Derywaty z przyrostkiem *-stwo* stanowiące rzeczowniki abstrakcyjne obejmują grupę 118 nazw. Nie jest to liczba mała zważywszy, że ten sam formant posłużył do utworzenia 50 derywatów ze znaczeniem czynnościowym. Jako starszą warstwę słownictwa można wymienić staropolskie rzeczowniki *mennicarstwo, woleństwo, zwoleństwo*. Natomiast wśród wyrazów, których słowniki nie notują, znajdują się leksemy: *chlubnisiostwo, głównictwo, gminnictwo, jemstwo, milesostwo, niehołdownictwo, nieukostwo, plemiennictwo, rzeźbiaństwo, sampierstwo, sennictwo, stryjeństwo, zdziwactwo*. SW jako jedyny notuje formacje *annalisostwo* i *województwo* (ilustrując je cytatami z Lelewela), zaś SJP Dor. podaje rzeczowniki *baroństwo, dziejarstwo, napaśnictwo, niepiśmiennictwo*, przy których również pojawiają się cytaty z Lelewela. Z prezentowanych wyżej formacji na *-stwo* wymienić jeszcze należy określenia *dukostwo, malkontenctwo, podczaszostwo* i *powodnictwo*, które jako indywidualizmy uczonego podają SW i SJP Dor., zaś Swil i SJP Dor. jako jedyne rejestrują rzeczowniki *bezeceństwo* (SJP Dor. cytuje tu Mickiewicza i Staszica) i *chorąztwo* (SJP Dor. cytuje Kitowicza).

Wnioski końcowe

Zgromadzony materiał z zakresu słowotwórstwa rzeczowników nazywających cechy i pojęcia abstrakcyjne daje przede wszystkim możliwość określenia stopnia produktywności poszczególnych formantów. Udział analizowanych derywatów

sufiksalnych należących do kategorii *nomina essendi* wyekscerpowanych z wybranych pism naukowych Lelewela ilustruje poniższa tabela:

Formant	-izna// -yzna	-izm	-ość	-ota	-stwo// -ctwo
Liczba derywatów	14	3	322	9	118

Z przedstawionego zestawienia wynika przede wszystkim, że najliczniejszą grupę stanowią derywaty z przyrostkiem *-ość*. Liczebnie ustępują one tylko kategoryalnym nazwom czynności na *-enie* (381 nazw). Przewaga tych formacji nad pozostałymi typami rzeczowników abstrakcyjnych w prozie naukowej Lelewela jest imponująca. Jak już sygnalizowałam *nomina essendi* z afiksem *-ość* były popularne w polszczyźnie literackiej także w epokach wcześniejszych – od doby staropolskiej po wiek XVIII. Jak wykazała J. Węgier formacje na *-ość* mogły występować także w potocznej odmianie języka, na co wskazywałyby ich liczebność w komediach oświeceniowych²³. Derywaty na *-ość* tworzone niemal regularnie od podstaw przymiotnikowych lub imiesłowowych należą do słowotwórstwa potencjalnego, dlatego wielu formacji słowniki nie rejestrują. Natomiast ze względu na abstrakcyjność formacje na *-ość* i wszystkie pozostałe analizowane w tym artykule wykazują szczególną przydatność w stylu naukowym. Ich obecność w różnych odmianach polszczyzny nie umniejsza rangi tej kategorii rzeczowników w stylu naukowym, gdyż zgodnie z koncepcją J. Bartmińskiego te same środki językowe mogą być eksponentami różnych odmian stylowych²⁴.

Drugą liczną grupę – 118 rzeczowników – w obrębie nazw abstrakcyjnych stanowią formacje z afiksem *-stwo*. W stosunku do omawianego wyżej typu określenia te motywowane są głównie rzeczownikami. Są to derywaty szczególnie skondensowane pod względem semantycznym, gdyż nazywają nie jedną cechę, ale cały ich zespół właściwy desygnatowi podstawy²⁵. Analizując zebrany materiał, łatwo zauważyć, że Lelewel chętnie wykorzystywał ten typ słowotwórczy, zwłaszcza w zakresie nazw urzędów, zawodów i godności, jak w następujących przykładach: *baroństwo, chorąztwo, dukostwo, kanclerstwo, kardinalstwo, margrabstwo, mnichostwo, nauczycielstwo, papieżstwo, pasterstwo, podczaszostwo, probostwo, rycerstwo, sołtystwo, wojewodźństwo, zakonnictwo*.

Pozostałe formanty nie mają już tak bogatego potwierdzenia w analizowanych tekstach, a ich udział w derywacji rzeczowników abstrakcyjnych jest następujący: *-izna// -yzna* 14 derywatów, *-ota* 9 nazw oraz sufiks *-izm* 3 określenia.

Jeśli chodzi o formacje, które można uznać za indywidualizmy Lelewela, to oczywiście najwięcej jest derywatów z przyrostkiem *-ość*: *brzękliwość, do-*

²³ Por. J. Węgier, *Język komediopisarzy Oświecenia. Słowotwórstwo, słownictwo, frazeologia*, Warszawa 1987, s. 23.

²⁴ Por. J. Bartmiński, *Derywacja stylu, [w:] Pojęcie derywacji w lingwistyce*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1981, s. 33.

²⁵ Por. R. Grzegorzczkowska, op. cit., s. 34.

trwałość, gardłowość²⁶, gminność, macierzystość, niebiegłość, nieczesność, niedoskładność, niejednostajność, niekanoniczność, niepilność, nieprzezorność, opękałość, pogrubiałość, rozsypaność, swoczesność, towarzyskość, wybujałość, wyszukawość, wzwikłanność, gminowładność, współbrzmienność, bezpotomność, naoczność, odrzeczność; oraz sufiksem *-stwo*: *annalisostwo, baroństwo, bezeceństwo, chlubnisiostwo, chorąztwo, dukostwo, dziejarstwo, głównictwo, gminnictwo, jemstwo, kronikarstwo, malkontenctwo, milesostwo, napaśnictwo, nieholdownictwo, niepiśmiennictwo, nieukostwo, plemiennictwo, podczaszostwo, powodnictwo, rzeźbiaństwo, sampierstwo, stryjeństwo, wojewodziństwo, zdziwactwo*. Z innych przyrostków, które przyczyniły się do powstania formacji właściwych językowi Lelewela, wymienić należy afiks *-ota* i derywaty: *całkota, gminnota*.

Na koniec dodać należy, że wśród nazw abstrakcyjnych w dyskursie naukowym Lelewela funkcjonują formacje różnoprzyrostkowe (najczęściej można mówić o dubletach słowotwórczych), posiadające tę samą wartość kategoriałną, choć niekiedy sufiks może wносить dodatkowe znaczenie do derywatu. A oto przykłady takich dubletów: *całość : całkota, dostojność : dostojeństwo, dziwaczność : dziwactwo, gadatliwość : gadulstwo, piśmiennosc : piśmiennictwo, wspólność : wspólność, zakonność : zakonnictwo, zuchwałość : zuchwalstwo*. Wyjątkowo mogą to być trzy formanty w derywatach typu *gminność : gminnictwo : gminnota*.

Analiza derywatów rzeczownikowych nazywających cechy abstrakcyjne pozwala stwierdzić, że znamioną cechą języka osobniczego Lelewela jest nie tylko upodobanie do posługiwania się tego typu formacjami, ale przede wszystkim łatwość tworzenia przez uczonego nowych wyrazów, często zrozumiałych tylko w kontekście, okazjonalnych, czego dowodem mogą być przywoływane w artykule opracowania słownikowe, szczególnie SW i SJP Dor., które przy wielu leksemach przytaczają materiał egzemplifikacyjny tylko z dzieł naukowych Joachima Lelewela²⁷.

Niewątpliwie tak dużą liczbę wyrazów osobliwych przypisać należy działalności naukowej najwybitniejszego polskiego historyografa XIX w. Wprowadzona przez niego terminologia była konsekwencją nowatorsko podejmowanych badań historycznych, których wyniki wymagały specjalistycznego słownictwa. Niemniej jednak, co zauważa także T. Lewaszkiewicz²⁸, wśród osobliwości leksykalnych uczonego znajduje się dużo wyrazów o charakterze nieterminologicznym, przez co styl jego dzieł zyskuje na wyrazistości, plastyczności i precyzyjności omawianych zagadnień szczegółowych.

²⁶ W ten sposób zaznaczam wyrazy, których nie notują słowniki.

²⁷ Por. T. Lewaszkiewicz, op. cit., s. 71.

²⁸ Por. ibidem, s. 72.